

НАЗВИ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ

В. В. Орлов

В работе изучается вопрос упорядочения терминологии для обозначения некоторых членов предложения и их разрядов для французского, украинского и русского языков. Исследование проведено на базе сравнительного анализа терминологии соответствующих языков с помощью трансформационного метода, который в наибольшей степени отражает разницу между членами предложения и соответствие одинаковых структур анализируемых языков.

Ключевые слова: терминология, функционально-сопоставительный аспект, трансформационный метод

Робота висвітлює питання упорядкування термінології на позначення деяких членів речення і їхніх розрядів для французької, української і російської мов. Дослідження виконано на терені порівняльного аналізу термінології відповідних мов, за допомогою трансформаційного методу, який відбиває в найбільшій мірі різницю між членами речення і тотожності між однаковими структурами аналізованих мов.

Ключові слова: термінологія, функціонально-порівняльний аспект, трансформаційний метод

This research highlights the issue of terminology identification of point out some parts of speech in French, Ukrainian and Russian. The research is made on the ground of comparative analysis of terminology of the mentioned languages. Transformation phenomena are applied to reflect the differences between some parts of speech and interrelations between similar structures of the languages under consideration.

Key words: terminology, transformation method

Синтаксичні системи сучасних мов мають в своєму складі члени речення (ЧлР), до яких можна знайти аналоги в інших мовах, наприклад: підмет, присудок, додаток, означення, обставина. Наприклад, речення *de petits enfants jouent à la balle dans la cour* містить у своєму складі підмет (*enfants*), присудок (дієслово *jouer* у третій особі множини), непрямий додаток (*à la balle*), обставину (*dans la cour*) і означення до підмета (*petits*). Якщо передати ту ж ситуацію укр. або рос. мовами, то одержимо варіанти *маленькі діти граються у м'яча на подвір'ї* / *дети играют с мячом во дворе*, кожний з яких містить усі вказані вище члени речення, позначені, за винятком означення *petits*, іменниками. Однак інколи неможливо однозначно визначити функцію певного слова у реченні, і виникають перешкоди у створенні єдиної термінології, яка у повній мірі відбивала б функцію частин мови в реченні. Тут також з'являються перешкоди у сфері порівняльного синтаксису, а через це і в порівняльному аналізі перекладів з оригіналами з точки зору перекладацьких трансформацій. Якщо не вирішити такі проблеми, то кількісні характеристики зіставлення перекладів з оригіналами можуть бути неточними, що, в свою чергу, призведе до помилкового уявлення про взаємовідносини між першоджерелом і його відтвореннями іноземними мовами. Тут перед нами виникають два завдання: 1) вирішення питання про те, що вважати тим чи іншим ЧлР в аналізованих мовах; 2) визначення принципів визначення упорядкування ЧлР, коли функцію лексичної одиниці, вжитої у реченні можна визначити тільки за допомогою додаткового аналізу, в тому числі екстралінгвістичного.

Відповідь на перше питання почнемо з визначення додатків (*compléments*). Традиційний синтаксис французької мови визначає такі види додатків: *complément d'objet direct* (прямий додаток), *complément d'objet indirect* (непрямий додаток), *complément d'agent* (додаток агенсу), *complément du nom* (іменний, присубстантивний, або додаток до імені) і *complément circonstanciel* (обставина) [1]. Ми бачимо, що у французькому синтаксисі до суто додатків додано обставину, яка виступає як окремий член речення в українській і російській мовах. Враховуючи те, що обставина характеризує дію, а додаток „означає об'єкт дії, стану чи ознаки і відповідає на запитання непрямих відмінків” [2, с. 69] (на французьку мову не поширюється питання про відмінок, тому що такої категорії вона позбавлена) та суттєвий характер в семантиці обставини і додатка, ми будемо аналізувати додатки окремо від обставини.

Метою наведеної роботи є визначення додатків залежно від того, з якою частиною мови вони взаємодіють – іменником чи дієсловом, а у випадку з дієсловом – які відносини вони позначають: об'єкт дії, агент дії, знаряддя дії тощо.

Іншими завданнями є відгалуження неузгодженого означення від додатків до імені (присубстантивних додатків), які ототожнюються в певних дослідженнях, і виділення іменних

додатків в окремих розрядах; визнання агентивного додатку як члена речення, що може аналізуватися окремо від непрямих додатків.

Одноставних думок з приводу визначення розрядів додатків ще не існує. Так, В.Г.Гак говорить про додаток як член речення, що виражає різні відношення (належність тощо) [3, с. 77]. О.І.Леута додає, що „іменні частини можуть мати при собі додаток тоді, коли вони утворені від дієслова: *любов до землі – любити землю*” [4, с. 337]. А як кваліфікувати іменники, які вживаються зі словами *кількість (речовини), стакан (води), гора (книжок) або torseau (de fer) (шматок заліза), barre (d'or) (зливко золота)*? Що являють собою у наведених сполученнях залежні слова? Додатки, означення або щось інше? Очевидно, тут треба відносити до додатків до імені більшу кількість слів, як це роблять Д.Е. Розенталь, М.А. Теленкова, М.А. Говорячі про додадок до імені (приименное дополнение), який залежить як від іменника, так і від прикметника (*довольный результатами, способный к математике*) [5, с. 72].

Щодо теорії російської мови, то тут можна послатися на дослідження Н.Н.Арват, яка виділяє 10 різновидів семантичного атрибуту, що співвідноситься з семантичним об'єктом, суб'єктом або конкретизатором. Серед таких атрибутів ми знаходимо, наприклад, квалітативний (*красный шар*), посесійний (*отцовский дом*), релятивний (*синева неба*), локальний (*дом на площади*), темпоральний (*вчерашняя газета*), актантний, що вказує на діяча (*шебетание птиц*) та деякі інші [6, с. 30-31]. В наведений класифікації ми бачимо, що у функції семантичного атрибуту (означення) вживаються різні частини мови. Але ретельний розгляд допомагає виділити в атрибутах позицію, яка традиційно виноситься в розряд додатків до імені, а саме родовий відмінок іменника (*птиц*) в постпозиції до ядерного слова. Також класифікація не містить сполучень іменник-1 (N_1) + іменник-0 (N_0), в яких N_0 позначає кількість. Отже, можна припустити, що Н.Н.Арват відносить N_0 в таких сполученнях до членів речення, що відрізняються від означень.

Аналізуючи структуру іменник-1 (N_1) + іменник-0 (N_0) французької мови, треба звернути увагу на її лексичне наповнення, відповідно до якого іменник N_0 може вважати як вжитий у функції означення або іменникового додатку. Тут можна скористатися положеннями, які пропонує І.А.Мандзак, розглядаючи конструкції N_1+de+N_0 з другим елементом у функції неузгодженого означення, з яким робиться транспозиція N-означення \rightarrow N-іменний присудок: *une lumière de plomb \rightarrow la lumière était en plomb*. Така трансформація можлива, тому що іменник *plomb* вказує на ознаку предмету та зберігається загальний зміст повідомлення „*світло, що за кольором схоже на свинець*” [7, с. 94].

Аналіз вказаної транспозиції, що використовується для випадків, коли N_1 вказує на кількість або процес, здійснено в роботі [8, с. 244-246].

Численні видання вказують на те, що іменний додаток (*complément du nom*) – це будь-яке слово, що відповідає структурі N_1+de (\grave{a} , en)+ N_0 , аналізованій вище. Наведемо приклади таких вживань: *les yeux de Pierre, une armoire de toilette, un chien de garde, un fruit à pépins, un verre à eau* [9] або *la fenêtre en bois, la fenêtre de la maison, la fenêtre aux volets, un bateau de pêche, un bateau à voile* [10, с. 78]. Якщо порівняти хоча б два сполучення *la fenêtre en bois, la fenêtre de la maison*, то можна зробити висновок про те, що характер взаємовідносин всередині кожного сполучення різний. Так, в першому з них ми маємо матеріал, з якого зроблено предмет (*дерева'яне вікно*), а в другому – залежний іменник вказує на належність предмета, позначеного ядерним іменником (вікно *дома*, а не *домашнє* вікно). Отже, за термінологією укр. і рос. мов в першому сполученні залежне слово буде означенням, узгодженим (*дерева'яне, дерев'яное*) або неузгодженим (*з дерева, из дерева*), в другому сполученні – додатком до імені. Укр. і рос. мови з розвинутими системами утворення відносних прикметників, що поряд з якісними прикметниками вживаються у реченні як означення при іменниках, відрізняються від французької, в якій клас відносних іменників досить обмежений. Тому й виникає різниця в термінології. У французькій мові означення-якісний прикметник називають терміном *épithète* [10, с. 18-23], вказуючи при цьому, що функцію цього члена речення можуть виконувати дієслівні форми *participe passé* і *participe présent* [10, с. 20-21]. За французькою термінологією до означення (*épithète*) буде відноситися прикметник *métallique (anneau métallique)*. Однак за певними обставинами ми можемо використати транспозицію прикметника в іменник з прийменником *de (en)*, яка не призведе до зміни змісту повідомлення. Але тут виникає неспівпадання термінології з реальним перебігом обставин: з одного боку, форми *métallique* і *en métal* синонімічні з точки зору лексичного значення, з другого боку – називаються по-різному (*épithète* і *complément du nom*), що дає нам право віднести форму *en métal* до означень, хоча і неузгоджених.

Щодо придієслівних додатків, то численні вчені розділяють їх на дві групи, прямі і непрямі, залежно від того, як вони приєднуються до присудка. Прямим додатком називається другорядний член речення, “який неможливо перемістити, ані скасувати. Він стає підметом у відповідному пасивному реченні. Дієслова, що потребують вживання прямого додатку, називаються прямо-перехідними. Таке визначення дає словник [11]. До цього треба додати, що це найважливіший

другорядний член речення, який вживається з дієсловами конкретної дії та вказує на предмет, який утворюють або руйнують, переміщують, змінюють, а також на об'єкт відношення або сприйняття. Вторинні функції – семантичний суб'єкт дії, місце дії, знаряддя або засіб, адресат, саму дію, якщо у функції прямого додатку виступає іменник дії або стану [3, с. 95]. Для укр. і рос. мов таке визначення доповнюється тим, що функцію прямого додатку виконує іменник, вжитий „у знахідному відмінку без прийменника, який залежить від особової форми дієслова, інфінітива, дієприслівника. Прямий додаток виражає об'єкт, на який безпосередньо спрямована дія. У прямому додатку може вживатися іменник у родовому відмінку, якщо він належить до присудка, який має значення заперечення чи означає частину від цілого" [4, с. 337]. Такі ж критерії лежать в основі визначення прямого додатку і в інших джерелах, наприклад [2, с. 70; 5, с. 72].

Враховуючи те, що природа прямих додатків української і російської мов однакова, а прямий додаток французької мови також без прийменника, можна вважати, що між прямими додатками взятих мов існують чіткі паралелі: *l'autre donne son or* (О. де Бальзак) = *інший приносить золото* = *другою приносить золото*.

Як зазначають численні дослідження, непрямим додатком є іменник або займенник, „виражений у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків без прийменника або з прийменником" [4, с. 337] та „що означає предмет, який пов'язаний з дією лише частково, неповно, тимчасово" [2, с. 70] і буває частіше за все безприймениковим [12]. Для французької мови непрямий додаток визначається як такий, що має первинною функцією позначення адресату і на місці якого вживаються, як правило, назви істот. Вторинною його функцією є позначення будь-якого об'єкту, що його торкається дія, належність у складі злитого додатку [3, с. 97].

Щодо до французького синтаксису, то в ньому виділяють додаток агенсу тільки як групу, що заповнює функцію підмета в активному стані і стає додатком агенсу в пасивному стані [10, с. 320]. До того ж інтернет-граматика обмежує вживання додатка агенсу пасивною конструкцією [11]. Цей же член речення має самостійне значення у Н.М. Васильєвої і Л.П. Піцкової, але тільки для додатку агенсу, що вживається внаслідок „трансформації в активну конструкцію" [13, с. 201]. При такому підході не враховується той факт, що додаток агенсу може позначати виконавця дії і у складі дієприкметникових зворотів. В реченні *C'étaient des guerriers du Nord, vêtus et armés de cuivre* (А. Франс) – *То були північні воїни в мідних обладунках* дієприкметники *vêtus* і *armés* можна представити як *qui étaient vêtus et armés*, тобто у формі пасивного стану, при якому іменник *cuivre* вживається в однаковій функції – агентивного додатку. Таким чином, ми бачимо ще один варіант існування додатка агенсу.

Окремо розглядає агентивні додатки В.Г. Гак, розподіляючи їх на додаток агенсу (*complément d'agent*), семантичний суб'єкт, що супроводжує пасивну форму дієслова і виражається іменниками істотами із займенниками *de, par*; додаток знаряддя дії (*complément d'instrument*), який виражений іменником, що позначає неістоту-предмет або частину тіла. Він супроводжується прийменниками *de, à, à l'aide de, sans*; додаток засобу (*complément de moyen*) позначається іменником, що вказує на річ або абстрактним та вводиться прийменниками *de, par, avec* тощо [3, с. 97]. Наведену В.Г.Гаком класифікацію можна перенести і в площину рос. і укр. мов, але з уточненням, що в останніх ми знаходимо компонент, який в термінах Н.Н.Арват називається: 1) суб'єктом-каузатором – і позначає природне явище, вживаючись в безособовому дієслівному реченні і вказуючи на причину ситуації, що склалася (*Дождь размыло дороги*) [6, с. 25]; 2) «инструментальным падежом», що позначає суб'єкта-діяча [6, с. 74]. Робота української вченої містить поняття „синтаксичний суб'єкт", що носить назву *агенса*, та різновид суб'єкту (*демі-агенса*): *Зажгло грозою дерево* [6, с. 26].

За допомогою трансформаційних перетворень спробуємо довести, що всі три підвиди агентивного додатку можна відокремлювати від непрямих додатків. В реченні *Elle a vu son manteau bleu galonné d'argent* додатком агенсу виступає іменник *argent*. Якщо ми спробуємо трансформувати поверхневу структуру речення і віднесемо цей іменник в позицію підмета, то одержимо: *Elle a vu que l'argent galonnait son manteau bleu*.

Прикладом вживання іменника НХЕ у функції додатка засобу дії є такий: *d'un complot fomenté avec l'or de l'étranger* (А. Франс) – *Організованої на закордонне золото*. І в цьому випадку ми можемо використати активну трансформацію, наслідком якої стане перехід іменника *or* з позиції додатку засоба дії в позицію підмета: *l'or de l'étranger a fomenté un complot* (А. Франс).

В наступному прикладі ми спостерігаємо вживання у функції додатку знаряддя дії: *ses rasoirs enrichis d'or* (О. де Бальзак).

Якщо мати на увазі термінологічний аспект питання, то синтаксична традиція укр. мови окремо агентивний додаток не виділяє. Однак треба погодитися, що тут простежується тенденція окремого розгляду агентивних додатків.

Описуючи функції додатків у реченні, О.І.Леута виносить на першу позицію функцію суб'єкту дії (збудований робітниками, облитий дощем), а далі зупиняється на функції знаряддя чи засобу дії (копаємо лопатою, рубасмо сокирою) [4, с. 339]. Отже, ми бачимо, що фахівець згадує про два з трьох видів агентивних додатків (*complément d'agent* і *complément d'instrument*).

Розглядаючи властивості відмінків іменника, М.Я.Плющ виділяє орудний знаряддя та засобу дії (*complément de moyen* і *complément d'instrument*): *писати олівцем, кивнути головою*; і суб'єкт дії: *завдання виконано студентом* [4, с. 214].

Цікавим уявляється розгляд іменників-додатків в дисертації Й.Ф.Андерша, який зупиняється на реверсивно-пасивній модифікації, при якій дієслово-предикат набуває рефлексивно-пасивної (дієслово на -ся) або дієприслівниково-пасивної (дієприкметник) форми, при яких пацієнс (об'єкт) вихідних речень займає в похідних конструкціях позицію підмета, а агенс переходить в позицію додатка (обставини) або не вживається взагалі. Автор наводить приклади першого і другого випадків: *будівельники будують дім* → *дім будується* → *дім будується будівельниками*; *комсомольці організували конференцію* → *конференція була організована комсомольцями* [14, с. 26]. В іншій роботі Й.Ф.Андерш досліджує структуру 8 типів тричленних утворень, в яких вживається іменник в орудному відмінку. Але тільки модель *агенс – активна дія – пацієнт/інструмент* (термінологія Й.Ф.Андерш), *клацнути дзьобами, кліпнути очима* тощо містить агентивний додаток [15, с. 65].

“Словарь лингвистических терминов”, розміщений в мережі Інтернет, виділяє окремо інструментально-агентивний додаток, що складається з декількох функціональних різновидів: власне інструментальний // додаток знаряддя (семантична неістота в інструментальній діатезі *шить иглой*) і агентивний (істота в пасивній непрямій агентивній діатезі: *сшитый портным*) [12].

Отже, на нашу думку, агентивний додаток доцільно виділяти як окремий член речення, тому що він має певну різницю від непрямого додатку. По-перше, з ним можна зробити трансформацію додаток (агентивний) – підмет: *une foule lassée d'or* (О. де Бальзак) – *l'or qui lasse la foule* – *l'or lasse la foule*, або *avec du fer et des lois qu'on fonde les Empires* (Флобер) – *Du fer et des lois fondent les Empires*. По-друге, тільки з агентивними додатками можлива трансформація: *Vin priïxav машиною* – *машина приїхала* – *приїзд машини*.

Очевидно, що такі транспозиції неможливі, якщо говорити про непрямі додатки: *La rivière ressemble à de l'argent liquide* – **de l'argent liquide ressemble la (à la) rivière*.

Якщо виконати трансформацію за другим зразком, то ми одержимо: *Elle chantait à ses parents* (Вона співала своїм батькам) – *ses parents l'écoutaient chanter* (Її батьки слухали, як вона співала) – *l'écoute de ses parents* (слухання батьками). Як ми бачимо, другий компонент ланцюжка містить основне дієслово, яке в реченні змінено з особової форми на інфінітив. Третій компонент (іменник *parents*) займає “правильну” позицію додатка до імені, але ядерне слово (*écoute*) має протилежне до дієслова *chanter* значення. Отже, такі перетворення не є тотожними до тих, що було розглянуто відносно агентивних додатків.

Іншим критерієм аналізу агентивних додатків як самостійних членів речення є лексико-семантичний. За словами В.Г.Гака, агентивний додаток вказує на особу або предмет, які виконують або сприяють виконанню дії [3, с. 97]. Однак аналіз творів художньої прози свідчить, що цю функцію можуть виконувати, наприклад, іменники на позначення хімічних елементів (7,5 % від 1579 вживань в досліджених творах французьких авторів).

Аналіз членів речення у французькій, українській і російській мовах свідчить про те, що в усіх трьох мовах чітко визначаються придієслівні додатки (прямий, непрямий і агентивний), які можна визначити тільки з урахуванням поверхневої структури. А врахування ще й семантичної структури сполучень дає можливість відокремити іменний додаток від неузгодженого означення. Отже все це дозволяє упорядкувати класифікацію додатків і означень.

Французька мова	Українська мова	Російська мова
Complément d'objet direct (<i>produire le fer</i>)	Прямий додаток (<i>виробляти залізо</i>)	Прямое дополнение (<i>производит железо</i>)
Complément d'objet indirect (<i>donner au fer une rigidité</i>)	Непрямий додаток (<i>надати залізу міцність</i>)	Косвенное дополнение (<i>придавать железу прочность</i>)
Complément d'agent direct (<i>traiter par le fer</i>)	Агентивний додаток (<i>обробляти залізом</i>)	Агентивное дополнение (<i>обрабатывать железом</i>)
Complément du nom (<i>morceau de fer</i>)	Іменний додаток (<i>шматок заліза</i>)	Именное дополнение (<i>Кусок железа</i>)
Complément attributif- nom (<i>éperon de fer</i>)	Узгоджене означення (<i>залізна шпора</i>)	Согласованное определение (<i>железная шпора</i>)
Complément attributif- adjectif (<i>éperon métallique</i>)	Неузгоджене означення (<i>шпора з заліза</i>)	Несогласованное определение (<i>шпора из железа</i>)

Здійснена робота може мати значення для зіставної термінології французької, української і російської мов та для досліджень, спрямованих на визначення синтаксичних функцій інших мов.

Література:

1. <http://www.synapse-fr.com/manuels/COMPLEM.htm>.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – 360 с.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. – М., 1981. – 208 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1989. – 399 с.
6. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К., 1984. – 159 с.
7. Мандзак І.А. Субстантивні словосполучення з метафоризованим неузгодженим означенням // Іноземна філологія. – Вип. 93. – Львів, 92-99.
8. Орлов В.В. До питання класифікації додатків французької мови // Матеріали II Міжвузівської конференції молодих учених “Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських і германських мов і літератур”. – Донецьк. – С. 244-246.
9. http://www.synapse-fr.com/manuels/COMP_NOM.htm
10. Bescherelle. La grammaire pour tous. - Paris, 1990. – 351p.
11. <http://assoc.wanadoo.fr/ldelafosse/Glossaire.htm>
12. <http://www.krugosvet.ru/articles/92/1009215/print.htm>.
13. Васильева Н.М., Пецкова Л.П. Теоретическая грамматика французского языка. – М., 1991. – 299 с.
14. Андерш И.Ф. Структурно-семантическая типология простого предложения: Автореф. дисс ... док. филол. наук. – К, 1987. – 36 с.
15. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1980. – 191 с.

Поступила 01.09.2004 г.